

YENİ ANAYASA TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA ÇEVRE

*Ahmet M. Güneş, LL.M. (Münster)**

ÖZET

Yeni bir anayasanın hazırlanmasına ilişkin tartışmalar, son dönemlerde Türkiye gündeminin en önemli konularından birini oluşturmaktadır. Çevre, bu tartışmalar bağlamında öne çıkan konulardan biridir. Bu çalışmada, Fransa Çevre Şartı ve Avrupa Birliği kurucu antlaşmaları gibi anayasal metinlerde yer alan düzenlemelerden hareketle, yeni bir anayasada çevrenin nasıl düzenleneceği sorusu cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

***Anahtar Kelimeler:** Çevrenin korunması, Anayasa ve çevre, Çevre hakkı, Fransa Çevre Şartı, AB birincil çevre hukuku*

ENVIRONMENTAL CONTEXT OF NEW CONSTITUTIONAL DISCUSSIONS

ABSTRACT

Discussions on the preparations of a new constitution is one of the most important issues on Turkey's agenda in recent years, with environment being important and outstanding issue. This paper will examine how the question of the issue environment might be arranged in the new constitution on the basis of regulations contained in constitutional texts such as the France's Charter for the Environment and the founding treaties of European Union.

***Key Words:** Environmental protection, Constitution and environment, Right to environment, France's Charter for the Environment, Primary environmental law of EU*

1. Giriş

Yeni bir anayasaya ilişkin tartışmalar, Türkiye siyasetinin son dönemlerdeki en önemli gündem maddelerinden birini oluşturmaktadır. 12 Haziran 2011 tarihinde yapılacak olan milletvekili genel seçimlerinden çıkacak sonuç ne olursa olsun, seçime katılan partilerin seçim kampanyalarının önemli bir başlığını oluşturması nedeniyle yeni bir anayasa yapımına ilişkin sürecin

* Öğr. Gör. Dr. , İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, E-posta: guneslaw@hotmail.com

yeni yasama dönemi ile başlayacağı yüksek bir ihtimaldir. Yeni bir anayasanın yapımı sürecine ilişkin olarak dile getirilen temennilerin başında ise, sivil, demokratik, özgürlükçü ve sosyal nitelikte bir anayasanın toplumun farklı kesimlerinin katılımı ile gerçekleştirilecek bir konsensüs çerçevesinde hazırlanmasıdır. Yeni bir anayasaya ilişkin tartışmaların iyice yoğunlaştığı bugünlerde, farklı siyasi partiler ve kuruluşların hazırlamış olduğu anayasa taslaklarını ve yeni bir anayasaya ilişkin görüş ve taleplerini kamuoyuyla paylaşmasının, yeni bir anayasanın hazırlanması sürecindeki tartışmalara önemli bir katkı sunduğu açıktır. Anayasa tartışmaları bağlamında öne çıkan konulardan biri de, çevrenin yeni anayasada nasıl düzenleneceğidir.¹ Gün geçtikçe artan ve etki alanını genişleten çevresel sorun ve felaketlerin bir sonucu olarak çevre, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Bu durum, çevrenin yeni anayasa tartışmalarının önemli bir başlığı olmasını sağlamıştır. Bu çalışmamızda, ülkemiz için hazırlanabilecek yeni bir anayasada çevrenin nasıl düzenlenebileceği sorusuna yanıt aranacaktır.

2. Çevrenin Anayasal Düzeyde Ele Alınması

Çevre sorunları, tüm dünyada etkisini hissettiren endüstriyel gelişme, kentleşme ve hızlı nüfus artışı gibi nedenlerden kaynaklanan çevresel felaketlere bağlı olarak, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren insanlık için önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Çevresel bozulmanın sebepleri ve bu bozulmanın önlenmesi için gerekli tedbirler, bu bağlamda yoğun tartışmalara konu olmuştur. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, çevrenin korunmasına ilişkin hükümler gerek ulusal gerekse de uluslararası hukuki metinlerde yerini almaya başlamıştır. Özellikle 1972 yılında Stockholm'de gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı'ndan itibaren, dünyanın birçok ülkesinde genel nitelikli çevre kanunlarının yanında, dönemin öncelikli çevre sorunlarına ilişkin özel kanunlara da yer verildiği gözlemlenmektedir. Bu gelişmelerin diğer bir neticesi olarak, bilhassa altmışlı yılların sonundan itibaren çevre konusu birçok ülkenin anayasasında da ifadesini bulmuş, böylelikle çevrenin anayasal düzeyde korunmasının yolu açılmıştır.

¹ Bu bağlamda yürütülen tartışmalar bakımından, Ekolojik Anayasa Girişimi tarafından 19 Şubat 2011 ve 15 Mayıs 2011 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilen etkinliklerin önem arz ettiğini ifade etmek gerekir. Bilhassa 15 Mayıs 2011 tarihinde gerçekleştirilen Ekolojik Anayasa Konferansı'nın sonuç bildirgesinde yer alan hususların önemli bir kısmının yeni anayasanın hazırlanması sürecinde dikkate alınması gerektiği kanısındayım. Sözü edilen sonuç bildirgesine şu linkten erişmek mümkündür: <http://ekolojikanayasa.org/2011/05/29/ekolojik-anayasa-konferansi-sonuc-bildirgesi-yeni-anayasada-ekolojik-hak-anlayisi/>

Çevrenin korunmasına ilişkin hükümlere anayasal metinlerde yer verilmesi birçok açıdan önem taşımaktadır.² Öncelikle belirtmek gerekir ki, anayasalar normlar hiyerarşisinde önde gelen ve herkesi bağlayan temel hukuki belgeler niteliğindedir. Bu bakımdan anayasal düzenlemelerin etki alanı ve öngördüğü hukuki güvence, yasama organı tarafından yapılan diğer düzenlemelere kıyasla daha ileridir. Çevrenin korunmasına ilişkin bir düzenlemenin anayasada yer alması, öncelikle çevresel varlıkların anayasal bağlamda korunan değerler olduğunun bir göstergesi olacaktır. Bu durumda çevresel değerler, anayasada düzenlenmiş diğer değerlerle aynı düzeyde ele alınma imkanına sahip olacaktır. Böylece bu tür bir düzenleme, çevresel varlıkların korunmasının söz konusu olduğu hallerde anayasada yer alan temel hak ve hürriyetlerin kısıtlanmasını mümkün kılacaktır. Çevrenin anayasal düzeyde korunan bir değer olarak düzenlenmiş olması bunun haricinde, yasama, yürütme ve yargı organlarının devlet fonksiyonlarını yerine getirirken, çevresel varlıkların korunmasına ilişkin hususları gözetmeleri gereğini doğuracaktır. Bu durum, iki bakımdan önem arz etmektedir: Birincisi, yasama organı çevrenin korunması için gerekli düzenlemeleri yapma konusunda anayasal bir yükümlülük altına girecektir. İkinci olarak, gerek hukuki boşlukların gerekse de normların yorumlanmasının söz konusu olduğu hallerde anayasal düzenleme gerek yargı mercileri gerekse de idari birimler için, kararlarını verirken bir rehber ilke işlevi görecektir. Çevrenin korunmasına ilişkin hükümlerin anayasalara konulmasının son olarak didaktik bir işlevi bulunmaktadır. Zira anayasaların ilgili devletler tarafından temel olarak tanınan değerleri ifade ettiği düşünüldüğünde, çevreye ilişkin anayasal bir hükmün öğretici niteliğinin de bulunduğu anlaşılacaktır.³

Anayasalarında çevrenin korunmasına ilişkin hükümlere yer veren ülkelerdeki mevcut düzenlemelerin ise, çeşitli farklılıklar gösterdiğini belirtmek gerekir.⁴ Bununla birlikte, anayasal metinlerdeki bu düzenlemeleri başlı-

² Bu konuda ayrıca bkz. *Turgut*, Çevre Politikası ve Hukuku, Ankara 2009, s. 74 vd.; *Güneş*, AÜHFD 2009, S. 4. s. 779 vd.; *Caspar*, Europäisches und nationales Umweltverfassungsrecht, in: Koch, Hans-Joachim (Hrsg.): Umweltrecht, 3. Auflage, München 2010, N. 94 vd.; *Heselhaus*, Verfassungsrechtliche Grundlagen des Umweltschutzes, in: Hansmann, Klaus/Sellner, Dieter (Hrsg.): Grundzüge des Umweltrechts, 3. Auflage, Berlin 2007, N. 44 vd.; *Thym*, NuR 2000, s. 557 vd.; *Orth*, NuR 2007, s. 229 vd.

³ *Kaboğlu*, Çevre Hakkı, 3. Baskı, Ankara 1996, s. 31.

⁴ Farklı devletlerin anayasalarının İngilizce, Almanca veya diğer dillerdeki metinlerine şu iki internet adresinden erişmek mümkündür: <http://confinder.richmond.edu/> , <http://www.verfassungsen.de/>

ca üç kategori altında toplamak mümkündür. İlk kategoriyi, anayasalarında açık bir şekilde çevre hakkına yer veren anayasalar oluşturmaktadır. Bu tür anayasaların genellikle herkesin çevre hakkına sahip olduğu şeklindeki ibareleri içerdiği görülür. İspanya, Slovakya, Portekiz, Bulgaristan ve Macaristan anayasaları bu tür anayasalara örnek olarak gösterilebilir.⁵ Örneğin, İspanya Anayasası'nın 45. maddesinin 1. fıkrasında, herkesin kişiliğinin gelişmesine uygun bir çevrede yaşama hakkı ve aynı zamanda çevreyi koruma ödevinin olduğundan söz edilmiştir. Bunun haricinde Norveç Anayasası'nın 110b maddesinde, tüm insanların, verimliliğinin ve çeşitliliğinin korunduğu sağlıklı ve doğal ortamı sağlayan bir çevre hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Slovakya Anayasası'nın 44. maddesinde ise, herkesin elverişli bir çevre hakkının var olduğuna ve herkesin çevre ve kültürel mirası korumak ve geliştirmekle yükümlü olduğuna değinilmiştir.

Anayasal düzenleme biçimleri bakımından ikinci bir tercih, çevre hakkının varlığını ilk kategorideki gibi açık bir şekilde belirtmemekle birlikte, onu anayasada yer alan diğer klasik haklarla (sağlık hakkı, mülkiyet hakkı, kişiliğinin korunması, yaşama hakkı vs.) bağlantı kurarak ifade etmedir. 1982 Anayasasındaki düzenleme de bu kapsamda değerlendirilebilir. Zira 1982 Anayasasının çevrenin korunması ile ilgili düzenlemeleri, 56. maddede ve “*Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler*” bölümünde, “*Sağlık Hizmetleri ve Çevrenin Korunması*” başlığı ile yer almaktadır. 1982 Anayasasının 56. maddesindeki düzenleme şu şekildedir: “*Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir.*” Dikkat çekilmesi gerekli bir husus, 1982 Anayasasının söz konusu hükmünde çevre hakkına doğrudan doğruya ve açıkça değinilmemiş olduğudur. Zira ilgili maddede çevre için bir haktan veya çevre hakkından söz edilmemekte, asıl olarak yaşam hakkı vurgulanmaktadır.⁶

Çevre konusunun anayasalardaki düzenleme tarzı bakımından sonuncu kategori ise, çevre hakkından doğrudan veya dolaylı bir biçimde bahsedilmeksizin, çevrenin korunmasının devletin bir ödevi olduğunu ifade eden

⁵ Bu hususta bkz. *Orth*, NuR 2007, s. 229 vd.; *Turgut*, Çevre Hukuku, 2. Bası, Ankara 2001, s. 137 vd.; *Kaboğlu*, Çevre Hakkı, s. 38 vd.

⁶ Bununla birlikte, 56. maddenin bu haliyle de yargı kararları çerçevesinde çevrenin korunması konusunda çok önemli bir norm haline geldiğini belirtmek gerekir. Bu konuda ayrıca bkz. *Turgut*, Çevre Hukuku, s. 139 vd.

ve devlet organlarına yol gösterecek olan genel bir norma veya rehber ya da temel ilkeye anayasada yer verilmesidir. Çeşitli ülkelerdeki anayasal düzenlemeler göz önünde bulundurulduğunda, bu seçeneğin ilk ve ikinci kategorilere göre en yaygın biçimi oluşturduğu görülür. Almanya, Yunanistan, Çin, İtalya, Hollanda ve İsveç anayasalarındaki düzenlemelerde bu tarzın benimsendiği dikkati çekmektedir. Örneğin, Yunanistan Anayasası'nın 24. maddesinin 1. fıkrasında, devletin doğal ve kültürel çevreyi korumakla ve çevrenin korunması için özel caydırıcı ve önleyici tedbirler almakla yükümlü olduğu ifade edilmiştir. Çin Anayasası'nın 26. maddesi de aynı şekilde, devleti yaşam koşullarını ve ekolojik çevreyi korumak ve geliştirmekle mükellef kılmıştır. Alman Anayasası'nın 20a maddesinde ise, gelecek kuşaklara karşı da sorumlu olan devletin doğal yaşam kaynaklarını ve hayvanları anayasal düzenin çerçevesinde yasamayla, yasalara ve hukuka uygun olarak yürütme ve yargı organlarıyla koruyacağından bahsedilmektedir.

3. Çevre Hakkı

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, çevrenin anayasal metinlerde düzenlenmesi bağlamında belirttiğimiz üçlü tasnif çevre hakkı esas alınarak oluşturulmuştur. Bu nedenle bu tasnifte belirleyici bir rol üstlenen çevre hakkına kısaca değinmek faydalı görünmektedir. İnsan hakları teorisinde genel olarak üçüncü kuşak haklar kategorisinde değerlendirilen çevre hakkı,⁷ yeni bir insan hakkı olarak özellikle yetmişli yılların başından itibaren uluslararası belge ve ulusal anayasalara girmiş ve çevresel bozulmaya karşı en etkili ve önemli hukuki araçlarından biri olarak görülmüştür.⁸ Birleşmiş Milletler'in 1972 yılında Stockholm'de gerçekleştirdiği İnsan Çevresi Konferansı, çevre hakkının bir insan hakkı olarak ulusal ve uluslararası metinlere girmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu konferans sonunda kabul edilen bildirinin ilk maddesinde, "*İnsan, onurlu ve iyi bir yaşam sürmeye olanak veren nitelikli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve yeterli yaşam koşulları temel hakkına sahiptir*" ilkesi yer almıştır. Böylelikle uluslararası bir hukuki metinde ilk kez sağlıklı bir çevrede yaşama hakkından bahsedilerek, çevre hakkı kabul edilmiştir. Stockholm Konferansı'ndan itibaren çevre hakkı, insan hak-

⁷ Çevre hakkı, gelişme hakkı, barış hakkı ve insanlığın ortak mirasından faydalanma hakkı, üçüncü kuşak haklara örnek teşkil etmektedir. Üçüncü kuşak hakların başlıca özelliği, bu haklardan kaynaklanan problemlerin tüm insanlığın dayanışma içinde çözebileceği, tek tek insanların ya da ülkelerin üstesinden gelemeyeceği sorunlar olmasıdır.

⁸ Bu konuda daha ayrıntılı olarak bkz. *Turgut, Çevre Hukuku*, s. 154 vd.; *Kaboğlu, Özgürlükler Hukuku*, 3. Bası, İstanbul 1996, s. 137 vd.; *Kaboğlu, Çevre Hakkı*, s. 9 vd.

ları alanında ayrı bir hak olarak tanımlanmaya başlanmış ve gerek uluslararası anlaşma ve belgelerde gerekse de ulusal alanda anayasal ve değişik yasal düzenlemelerde yerini almıştır.

Çevre hakkı, en genel anlamıyla çevrenin korunmasını ve geliştirilmesini amaç edinmektedir. Çevre hakkı ayrıca, bugün olduğu gibi gelecekte de yaşanılır bir çevreye sahip olabilme arzusunun gerçekleştirilmesini amaçlayan ve çevrenin herkesin ortak varlığı olduğu düşüncesine dayalı eşitlik ilkesi temelinde yükselen bir haktır. Bu hakla ulaşılmak istenen, doğayı sömürü değil, uyum temelinde bugünkü ve gelecek kuşaklar için yaşamaya elverişli kılarak herkesin ondan eşit yararlanmasını hedefidir. Çevre hakkının bir insan hakkı olarak, insanın var olma ve yaşamını sürdürme hakkının ve dolayısıyla diğer haklarının kullanılabilmesinin önkoşulu olduğunu ileri süren kesimler,⁹ çevre hakkı ve diğer haklar arasında ortaya çıkabilecek çatışmaların çevre hakkı lehine dengelenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Klasik insan haklarının bulunduğu imkanlar ile önlenemeyen çevreye yönelik ihlallerin aşılmasında çevre hakkı bu bakımdan çevrenin korunmasında ayrıcalıklı bir yer işgal etmektedir.

Hukukun çevresel bozulmaları önlemede önemli bir araç olduğu düşünüldüğünde, çevre hakkının anayasal metinlerde yer almasının çevresel bozulmayı önlemek için yapılacak girişimler bakımından çok önemli bir dayanak oluşturacağı açıktır. Bununla birlikte çevre hakkının pratiğe aktarılmasının önünde ciddi bazı güçlüklerin bulunduğunu da ifade etmek gerekir.¹⁰ Bu zorlukların başında, üçüncü kuşak haklar kategorisinde yer alan çevre hakkının geleneksel haklardan birçok açıdan farklılıklar göstermesi gelmektedir. Bu farklılıklardan ilki, geleneksel haklarda hak süjeleri ve ödev süjeleri birbirinden ayrılabilirken, çevre hakkında hak ve ödevin birliktelik göstermesidir. Bir başka deyişle, çevre hakkı bireye çevrenin korunması konusunda hem bir hak hem de bir ödev yüklemektedir. Diğer bir farklılık ise, devlet ve birey arasındaki ilişkilerde kendini göstermektedir. Geleneksel haklarda genel olarak birey ve devletin karşı karşıya gelmesi söz konusu iken, çevre hakkının hayata geçirilmesi birey ve devletin bir işbirliğini gerekli kılmaktadır. Diğer bir husus, temel haklar teorisinin geleneksel olarak insanı ve insan menfaatini merkez alması nedeniyle bir insan hakkı olarak öngörülecek çevre hakkının insan merkezli (*antroposentrik*) bir çevre koruma anlayışını doğuracağı, bu

⁹ Karş. *Turgut*, Çevre Hukuku, s. 149.

¹⁰ Bu konuda daha ayrıntılı olarak bkz. *Turgut*, Çevre Hukuku, s. 156 vd.; *Güneş*, AÜHFD 2009, S. 4. s. 811 vd.

tür bir yaklaşımın ise çevrenin korunması konusunda esasında yetersiz kalacağıdır. Çevre hakkını içerecek bir anayasal hükmün hedeflediği çevresel kalitenin esas olarak genel ve soyut düzenlemelerden müteşekkil anayasal metinlerde nasıl belirleneceği, bu bağlamda ortaya çıkan diğer bir sorundur.

Öte yandan farklı ülkelerdeki somut örnekler, çevre hakkının anayasalarda soyut olarak düzenlenmesinin çevrenin etkin olarak korunması bakımından tek başına yeterli olmadığını, çevre hakkının çevresel bilgilere erişim, çevresel karar alım süreçlerine katılım ve çevresel konularda yargısal başvuruya ilişkin bir takım çevresel haklarla takviye edilerek somutlaştırılması gerektiğini göstermektedir.¹¹ Örneğin, anayasalarında çevre hakkına ilişkin bir hükme yer vermemekle birlikte bilgiye erişim, karar süreçlerine katılım ve yargısal başvuru konusunda ileri nitelikteki düzenlemelere yer veren Belçika ve Danimarka gibi ülkelerde çevrenin anayasalarında çevre hakkına yer veren İspanya veya Portekiz'den çok daha etkili bir biçimde korunduğu gözlemlenmektedir.¹² Sonuç olarak, anayasada çevre hakkına ilişkin bir düzenlemenin varlığının önem arz ettiğini, ancak bu tür bir hakkın mevcudiyetinin tek başına yeterli olmadığını, bu hakkın diğer bazı çevresel haklarla desteklenmesi ve somutlaştırılmasının gerektiğini ifade etmek gerekir. Buna ilave olarak, anayasal metinlerde çevre hakkına açıkça yer verilmiş olmasının da çevrenin anayasal düzlemde ele alınması bağlamında tartışmasız en iyi seçenek olmadığına dikkat çekmek gerekir. Nitekim ampirik örnekler de, çevre hakkına yer vermeyen anayasal düzenlemelerin bu tür bir hakkı doğrudan öngören anayasalara kıyasla daha üstün bir koruma getirebileceğini göstermektedir.

4. Çevre Hukukunun Temel İlkeleri

4.1. Genel Olarak

Çalışmamızın önceki kısımlarında belirtildiği üzere, çevre sorunlarının bilhassa 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren insanlık için önemli bir gündem maddesi haline gelmesi ile birlikte çevrenin korunmasını amaçlayan düzenlemelere gerek ulusal gerekse uluslararası hukuki metinlerde yer verilmiştir. Yetmişli yılların başından itibaren ise, çevrenin korunmasına yönelik düzenlemelerin sayısı hızlı bir şekilde artmıştır. Bu bağlamda, bir bütün olarak çevreyi veya farklı çevresel unsurları konu edinen birçok ulusal, ulusüstü ve

¹¹ Bkz. *Turgut*, Çevre Politikası ve Hukuku, s. 90 vd.

¹² *Turgut*, Çevre Hukuku, s. 169.

uluslararası düzenleme kabul edilmiştir. Bu gelişmeler sonucunda, önceleri özel hukuk ve ceza hukukunun sunduğu olanaklardan da faydalanmakla birlikte esasen idare hukukunun bir alt dalı olarak görülen çevre hukuku, kendine has kurum, yaklaşım ve ilkeleri ortaya koyarak bağımsız bir hukuk alanı haline gelmiştir.¹³ Kendine özgü bu kurum, yaklaşım ve ilkeleri bilhassa ekoloji biliminin verileri ışığında yapılandırması nedeniyle ekolojik hukuk olarak da adlandırılan çevre hukuku, yeni bir hukuk alanı olmakla birlikte, çevrenin korunması ve ekonomik gelişme talepleri arasında var olan çelişkilerden dolayı her geçen gün önemi artan bir hukuk dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çevre hukukunun temel ilkeleri ise, çevre hukukuna temel oluşturan, bu hukuk dalının bağımsız bir alan olarak gelişmesinde ve kendine özgü bir karakter kazanmasında belirleyici olan ilkelere dir. Sürdürülebilir kalkınma ilkesi, ihtiyat ilkesi, kirleten öder ilkesi, önleme ilkesi, katılım ilkesi ve entegrasyon ilkesi, bu bağlamda karşımıza çıkan başlıca ilkelere dir.

Çevre hukukunun temel ilkelerinden ilki olarak, sürdürülebilir kalkınma ilkesine değinmek gerekir.¹⁴ Çevre ile barışık bir kalkınma modelini öngören sürdürülebilir kalkınma, geleneksel kalkınma yöntemlerinin çevre üzerinde yarattığı tahribata bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Sürdürülebilir kalkınma kavramına, ilk defa Birleşmiş Milletler Dünya Doğa Şartı'nda (1982) yer verilmiş, Birleşmiş Milletler'in Ortak Geleceğimiz (1987) adlı raporunda ise bu ilke ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ortak Geleceğimiz başlıklı raporda, çevre sorunlarının insan refahını ve dünyadaki yaşamı tehdit ettiği, bu bakımdan sürekli ve dengeli bir kalkınmaya ihtiyaç duyulduğu, ancak bu kalkınma politikasında bugünün ihtiyaçları karşılanırken gelecek nesillerin ihtiyaçlarından taviz verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunun için ise, sürdürülebilir kalkınmaya dayanan bir adalet anlayışının gerekli olduğuna dikkat çekilmiştir. Ekonomik büyüme ile doğal kaynakların korunması arasında bir denge kurulmasını öngören sürdürülebilir kalkınma ilkesi, şimdiki kuşakların ihtiyaçlarının gelecek kuşakların kendi gereksinim ve beklentilerini karşılayabilme yeteneğini tehlikeye düşürmeden karşılanması düşüncesine dayanmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma ilkesi bu bağlamda, ekosistemlerin taşıma kapasitesini dikkate alan bir ekonomik büyüme modelini hedeflemektedir. Sürdürü-

¹³ Çevre hukukunun tarihsel gelişimi için bkz. *Kloepfer*, Umweltrecht, 3. Auflage, München 2004, s. 65 vd.

¹⁴ Bu konuda ayrıca bkz. *Turgut*, Çevre Politikası ve Hukuku, s. 93 vd.; *Turgut*, Çevre Hukuku, s. 171 vd.; *Güneş/Aydın-Coşkun*, Çevre Hukuku, İstanbul 2004, s. 79 vd.; *Frenz*, Europäisches Umweltrecht, München 1997, N. 41.

lebilir kalkınma ilkesi dolayısıyla, ekonomik, ekolojik ve sosyal gelişmenin ayrılmaz bir şekilde bir bütün oluşturduğundan hareket etmektedir.

Çevre hukukunun dayandığı diğer bir ilke, kirlenen öder ilkesidir.¹⁵ Kirlenen öder ilkesi genel olarak, çevresel zararlara neden olan kişilere sebep oldukları zararlarla mücadelenin bedelinin ödettirilmesini amaçlamaktadır. Kirlenen öder ilkesi bu bağlamda, çevresel kirlenmeden kimin sorumlu tutulacağını ve bu sorumluluğun nasıl gerçekleştirileceğini açıklamaya çalışmaktadır.

Kirlenen öder ilkesi, ilk defa 1972 yılında OECD tarafından kabul edilmiş ve çevre kirliliğinin önlenmesinin yollarından biri olarak ileri sürülmüştür. Kirlenen öder ilkesi başka bir deyişle, piyasa ekonomisinin ilkelerinin çevresel zararlara neden olan faaliyetlere uygulanarak, çevresel kirliliğin mali bedelinin karşılanmasına yönelik bir araçtır. Kirlenen öder ilkesi, kirlenene sebep oldukları kirlilikle mücadelenin bedelinin ödettirilmesinin yanı sıra, çevresel zararlara neden olan kişileri bu zararları azaltmaya ve daha az zararlara neden olacak yöntemler bulmaya da teşvik etmektedir.

İhtiyat ilkesi, konumuz bağlamında zikredilmesi gereken diğer bir ilkedir.¹⁶ Yetmişli yıllarda ilk defa Almanya'da uygulamaya aktarılmış olan ihtiyat ilkesi, bir faaliyetin çevre açısından olumsuz neticeler doğuracağı hususunda ciddi bir şüphenin var olması halinde bilimsel bir kanıtın ortaya çıkışı beklenmeden önleyici tedbirlerin alınmasını öngörmektedir. İhtiyat ilkesinin ortaya çıkmasındaki en önemli etken bilimsel belirsizliktir. Elde kesin bir delil bulunmadığından dolayı çevreye zararlı olduğu ispatlanana kadar bir faaliyetin zararsız olduğunu kabul etmek, çevrenin korunması hususunda alınması gereken tedbirler bakımından ciddi bir engel teşkil edecektir. Zira bir faaliyetin veya maddenin çevreye zararlı olduğunun ispatlanmasından sonra tedbir alınması, bu konuda geç kalınmış olması sonucunu doğurabilecektir. İhtiyat ilkesi, bilimsel belirsizliğin ihtiyat ile risk arasında bir tercih yapılmasını gerektirdiği hallerde devreye girmekte, bilimsel belirsizliğin getirdiği riskin yüksek olduğu ve zarar tehdidinin giderilmez olduğu durumlarda, çevresel değerlere

¹⁵ Bu konuda ayrıca bkz. *Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 117 vd.; *Turgut, Çevre Hukuku*, s. 213 vd.; *Güneş/Aydın-Coşkun*, s. 93 vd. *Storm, Umweltrecht*, 9. Auflage, Berlin 2010, s. 24 vd.; *Hoppe/Beckmann/Kauch*, *Umweltrecht*, 2. Auflage, München 2000, s. 44 vd.; *Schwartzmann, Umweltrecht*, Heidelberg 2006, s. 16.

¹⁶ Bu konuda ayrıca bkz. *Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 179 vd.; *Turgut, Çevre Hukuku*, s. 341 vd.; *Güneş/Aydın-Coşkun*, s. 97 vd.; *Kröger/Klauß*, *Umweltrecht*, Berlin 2001, s. 10 vd.; *Ruch, Umweltrecht*, Zürich 2006, s. 55; *Schmidt/Kahl*, *Umweltrecht*, 7. Auflage, München 2006, s. 9; *Meßerschmidt*, *Europäisches Umweltrecht*, München 2011, s. 286 vd.

öncelik tanınarak çevresel riski oluşturan faaliyetlere söz konusu zarar ortaya çıkmadan önce engel olunmasını amaçlamaktadır. İhtiyat ilkesi bu bağlamda, bilimsel belirsizlik olgusunun çevreyi korumak için girişimlerde bulunmamanın bir gerekçesi olarak kullanılmasının önüne geçmeyi amaçlamaktadır.

Önleme ilkesi, çevre hukukuna temel oluşturan diğer bir ilkedir.¹⁷ Korumak tedavi etmekten daha iyidir şeklinde özetlenebilecek düşünceye dayanan bu ilke, çevre üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabilecek faaliyetlerin olabilecek en erken aşamada engellenmesini amaçlamaktadır. Koruyucu hekim mantığına dayanan bu ilke uyarınca ilgili makamlar, henüz çevresel sorunlar ortaya çıkmadan harekete geçerek çevresel tehditleri bertaraf etmelidir. Önleme ilkesi bu bağlamda, mevcut çevresel sorunların giderilmesi ile değil, aksine bu sorunlar henüz ortaya çıkmadan evvel öncelikle engellenmesi ile ilgilidir. Bunun haricinde, önleme ilkesinin çevre sorunlarının ortaya çıkmasından önce alınacak tedbirlerin bu sorunların ortaya çıkmasından sonra başvurulacak tedbirlerden daha akılcı ve ekonomiktir anlayışı üzerine kurulu olduğunu ifade etmek gerekir. Önleme ilkesi, bir bakıma ihtiyat ilkesinin çekirdeğini oluşturmaktadır. Ancak, önleme ilkesinin etkisinin ihtiyat ilkesine göre daha düşük olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Zira önleme ilkesi, mevcut bir çevresel tehlikenin söz konusu olması halinde uygulama alanı bulurken, ihtiyat ilkesinde çevresel bir tehlikeden öte potansiyel bir zarar riskinin öngörülebilmesi yeterlidir.

Çevre hukukunun dayandığı diğer bir ilke olan katılım ilkesi ise, bireylerin çevresel yönetim sürecinde rol oynamaları, etkide bulunmaları ve böylece kendi yaşamlarını şekillendirecek bu süreci yönlendirmelerini öngörmektedir.¹⁸ Katılım, çevresel kararların demokratik meşruiyetini ve etkililiğini artırmanın yanı sıra, halka idari kararların alınması ve yürütülmesi sürecinde denetleme olanağı sunmakta, devlet idaresinde şeffaflığı artırmakta, ayrıca ilgili idari birime kararlarına temel oluşturacak sağlam bilgilere erişme olanağı yaratmakta ve idari kararların yerel koşulların da göz önünde bulundurulması alınmasını sağlamaktadır. Katılım, halkın karar alım sürecine katılımı, planlama sürecine katılımı, yürütme ve uygulama sürecine katılımı, izleme sürecine katılımı, kontrol ve denetleme sürecine katılımı şeklinde ger-

¹⁷ Bu konuda ayrıca bkz. *Turgut, Çevre Hukuku*, s. 203 vd.; *Güneş/Aydın-Coşkun*, s. 99 vd.; *Jans/von der Heide*, Groningen 2003, s. 38 vd.

¹⁸ Bu konuda ayrıca bkz. *Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 149 vd.; *Turgut, Çevre Hukuku*, s. 269 vd.; *Güneş/Aydın-Coşkun*, s. 101 vd.

çekleşebilir. Halkın katılımının hayata geçirilmesi ise, kişilere çevresel bilgiye erişim olanağının tanınması ile mümkündür. Çevresel bilgilere erişim hakkı, bu bağlamda katılım hakkının ön koşuludur.

Bütünleyicilik ilkesi olarak da adlandırılan entegrasyon ilkesi ise, iki başlık altında ele alınabilir.¹⁹ Dış entegrasyon çevre koruma gereklerinin diğer politika alanlarının şekillenmesi ve yürütülmesinde dikkate alınmasını öngörmekte iken, iç entegrasyon bir madde veya bir faaliyetin yalnızca belli bir çevresel öge üzerinde değil bir bütün olarak çevre bağlamında doğuracağı etkilerin göz önünde tutulmasını gerekli kılmaktadır. Dış entegrasyon bu bağlamda, diğer politikaların saptanmasında ve sektörel faaliyetlerin yürütülmesinde çevrenin korunmasının da dikkate alınmasını ve bu politika ve faaliyetlerde (tarım, ticaret, ulaştırma v.s.) çevre politikası ile ilgili uyumlulaştırma ve değişikliklerin yapılmasını öngörmektedir. İç entegrasyon ise, sadece belli çevresel öğelerin diğer öğelerden yalıtık bir şekilde korunmasını öngören sektörel yaklaşımın terk edilerek, çevrenin bütüncül bir şekilde korunmasını benimseyen entegre bir yaklaşımın hayata geçirilmesini gerektirmektedir.

Her ne kadar yukarıda yalnızca beş ilke zikredilmişse de, çevre hukukunun temel ilkelerinin sadece bu ilkelere ibaret olmadığını belirtmek gerekir. Bu ilkeler haricinde, özellikle işbirliği ilkesi ve kaynakta önleme ilkesinden sıkça söz edildiği görülür.²⁰ İşbirliği ilkesi genel olarak, çevrenin korunmasının yalnızca devletçe yerine getirilmesi gereken bir ödev olmadığını, aksine çevre sorunlarının çözümlenmesinde kamusal birimler ve toplumun ortaklaşa hareket etmesini öngörmektedir. İşbirliği ilkesi bu bağlamda, devlet, yerel yönetimler, sivil toplum örgütleri ve diğer bütün özel işletme ve kişileri çevrenin korunmasına katkıda bulunmak ve bu konuda ortaklaşa hareket etmekle yükümlü kılmaktadır. Kaynakta önleme ilkesi ise, çevresel zararlarla ortaya çıkışlarından mümkün mertebe hemen sonra ve öncelikle ortaya çıktıkları yerde mücadele edilmesini öngörmektedir. Başka bir deyişle bu ilke, çevresel zararların ortaya çıkışlarının hemen sonrasında ve öncelikle oluştuğu yerde, yani kaynağında önlenmesini, buna rağmen oluşan çevresel zararların ise mümkün olduğunca kaynağına yakın bir yerde bertaraf edilmesini hedeflemektedir.

¹⁹ Bu konuda ayrıca bkz. *Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 114 vd.; *Turgut, Çevre Hukuku*, s. 08 vd.; *Güneş/Aydın-Coşkun*, s. 100 vd.; *Jans/von der Heide*, s. 18 vd.; *Epiney, Umweltrecht in der Europäischen Union*, 2. Auflage, Köln 2005, s. 108 vd.; **Schmidt/Kahl, s. 13.**

²⁰ Bkz. *Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 112 vd.; *Epiney*, s. 105; *Kröger/Klauß*, s. 14 vd.; **Schmidt/Kahl, s. 12; Meßerschmidt, s. 312 vd.; Schwartmann**, s. 15 vd.

Çevre hukukunun temel ilkelerinin içeriği genel olarak ortaya konduktan sonra, bu ilkelerin nitelik ve işlevlerine değinmekte fayda vardır.²¹ Çevre hukukunun temel ilkeleri bağlamında vurgulanması gereken ilk husus, bu ilkelerin başta ekoloji olmak üzere çevrenin korunması ile ilgili bilim dallarının sunduğu veriler ışığında oluşturulduğudur. Bu bakımdan bu ilkelerin, modern bir çevre politikasının da temel yapı taşlarını meydana getirdiğini belirtmek gerekir. Dolayısıyla, bu ilkelerin etkin bir çevre korumasının genel çerçevesini belirlediğini ifade etmek mümkündür. Bunun haricinde, bu ilkelerin bir bütünlük ilişkisi içinde yer almakta olup birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğuna dikkat çekmek gerekir. Diğer bir husus, çevre hukukunun bağımsız bir alan olarak gelişmesinde ve kendine özgü bir karakter kazanmasında belirleyici bir rol üstlenen bu ilkelerin, evrensel düzeyde genel bir kabul gören ilkeler olduğudur. Nitekim bu ilkeler, gerek ulusal gerek bölgesel gerekse de uluslararası birçok hukuki metne ve bildirgeye yansıtılmıştır. Hukuki metinlerde yer alması bu ilkelerin, çevre ile ilgili düzenlemelerin hazırlanması sürecinde göz önünde tutulmasını ve yargı organları dahil olmak üzere tüm kamu makamları için yönlendirici olmasını sağlayacaktır. Diğer taraftan, bu ilkelerin genel ve soyut niteliklerinden dolayı esas olarak kılavuz ilke işlevine sahip olduğunun altını çizmek gerekir. Bu nedenle, bu ilkelerin somutlaştırılıp pratiğe aktarılması yasal ve yasaaltı düzenlemeleri gerekli kılmaktadır.

4.2. Çevre Hukukunun Temel İlkelerinin Anayasal Metinlerde Düzenlenişi

Çevre hukukunun temel ilkelerinin bu hukuk dalına temel teşkil eden esaslar olmasının yanı sıra modern ve etkili bir çevre politikasının genel çerçevesini çizdiğinin ortaya konmasından sonra, bu ilkelere anayasal metinlerde yer verilmesinin olanaklı olup olmadığının sorgulanması gerekmektedir. Bu bağlamda vurgulanması gereken ilk husus, anayasaların genel olarak devletlerin işlev ve organlarını ve yurttaşların temel hak ve hürriyetlerini düzenleyen temel hukuki metinler olduğudur. Diğer taraftan normlar hiyerarşisinde üstte yer almalarından dolayı, yasal ve yasaaltı düzenlemelerin kural olarak anayasada yer alan hükümlere uygun olması ve bu düzenlemelerin anayasaya uygun yorumlanması gerekmektedir. Dolayısıyla, anayasal metinlerin hem bir üstünlüğe hem de bir bağlayıcılığa sahip olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim 1982 Anayasası'nın 11. maddesinde bu doğrultuda, "*Anayasa hükümleri, yasama,*

²¹ Bu konuda bkz. *Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 109 vd.; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle, Umweltrecht*, 4. Auflage, Heidelberg 2003, S. 68 vd.; *Kloepfer*, s. 168 vd.

yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve diğer kuruluş ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır. Kanunlar Anayasaya aykırı olamaz.” ifadesine yer verilmiştir. Bu açıklamalar ışığında, öngördükleri hukuki güvence bakımından anayasal düzenlemelerin diğer normlara göre üstün olduğu, bu nedenle gerek devlet teşkilatı gerek temel hak ve hürriyetler bakımından önem arz eden meselelerin anayasal hükümlerle düzenlenmesinin faydalı olacağı neticesine ulaşmak mümkündür.

Çevre hukukunun temel ilkelerine anayasal metinlerde yer verilmesi bağlamında değinilmesi gereken ilk nokta, bu ilkelere birçok ülkenin yasal ve yasaaltı düzenlemelerinde yer verildiği, çeşitli ülkelerin anayasalarında bu ilkelere rastlamanın mümkün olduğu, ancak bu ilkelerin tümüne açık bir şekilde yer veren anayasal metinlerin sayısının oldukça az olduğudur. Örneğin, Portekiz Anayasası'nın 66. maddesinde sürdürülebilir kalkınma ilkesi, katılım ilkesi, entegrasyon ilkesi ve önleme ilkesine açıkça değinilmiştir. Bunun dışında, İsviçre Anayasası'nın 73. maddesinde sürdürülebilir kalkınma ilkesine, 74. maddesinde ise önleme ilkesi ve kirleten öder ilkesine vurgu yapılmıştır. Ayrıca, Polonya Anayasası'nın 5. maddesinde sürdürülebilir kalkınma ilkesine, 68. maddesinde önleme ilkesine, 74. maddesinde katılım ilkesi ile işbirliği ilkesine ve 86. maddesinde kirleten öder ilkesine ilişkin hükümlere yer verildiği görülür. İspanya Anayasası'nın 45. maddesinde ise, katılım ilkesi ve işbirliği ilkesine vurgu yapıldığı göze çarpmaktadır. Çevre hukukunun temel ilkelerine açıkça yer veren veya dolaylı biçimde bu ilkelere vurgu yapan anayasalar, hiç şüphesiz sadece bunlardan ibaret değildir. Örnekleri çoğaltmak yerine bu ilkelere daha kapsayıcı bir şekilde yer veren iki tane anayasal metne yer verilmesi daha faydalı görünmektedir. Bu bağlamda, Fransa Çevre Şartı'na ve Avrupa Birliği'nin kurucu hukuki metinleri niteliğinde olan Avrupa Birliği'nin Çalışma Usulüne İlişkin Antlaşma ve Avrupa Birliği Antlaşması'nda yer verilen hükümlere değinilecektir.

4.2.1. Fransa Çevre Şartı

Fransız çevre hukukunun temel anayasal metni niteliğinde olan Çevre Şartı (*Charte de l'environnement*), 1 Haziran 2004'te Ulusal Meclis ve 24 Haziran 2004'te Senato tarafından kabul edilmiş, 1 Mart 2005 tarihinde gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri çerçevesinde ise 4 Ekim 1958 tarihli Fransız Anayasası'nın bir parçası haline gelmiştir. Fransız Anayasası'nın bir parçası olduğundan dolayı, anayasal hükümler barındıran bir metin niteliğinde olan

Fransa Çevre Şartı, bir giriş kısmı ve 10 maddeden oluşmaktadır. Fransız çevre hukukunun anayasal çerçevesini çizen bu düzenleme, esasen çevrenin korunmasına yönelik olarak değişik hukuki metinlerde yer alan ilkeleri anayasal düzeyde güvence altına almayı amaçlamaktadır. Konumuz bakımından önem arz etmesi nedeniyle, Fransa Çevre Şartı'nın metnine yer vermek faydalı görünmektedir. Bu düzenlemenin metni şu şekildedir:²²

“Fransız Halkı,

- *Doğal kaynakların ve doğal dengenin insanlığın oluşumunun şartı olduğu,*
- *İnsanlığın geleceği ve hatta devamlılığının insanın doğal çevresine ayrılmaz bir şekilde bağlı olduğu,*
- *Çevrenin tüm insanlığın ortak mirası olduğu,*
- *İnsanın artan bir biçimde yaşam koşulları ve kendi gelişimi üzerinde etkili olduğu,*
- *Biyolojik çeşitliliğin, insanın gelişiminin ve beşeri toplumun belli bazı tüketim ilişkileri veya üretim teknikleri ve doğal kaynakların aşırı kullanımı nedeniyle tahrip edildiği,*
- *Çevrenin korunmasının ulusun diğer temel menfaatleri düzeyinde bir talep olduğu,*
- *Sürdürülebilir bir kalkınmanın güvence altına alınabilmesi için şimdiki kuşakların ihtiyacını karşılarken gelecek kuşakların ve diğer halkların kendi gereksinimlerini tehlikeye atmaması gerektiği,*
- *Düşüncesi ile şu şartı ilan etmektedir:*

Madde 1: *Herkes, dengeli ve sağlık açısından sakınca oluşturmayan bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.*

Madde 2: *Her insan, çevrenin korunmasına ve geliştirilmesine katkı sunma yükümlülüğü altındadır.*

Madde 3: *Her insan, yasalarda belirlenen şartlar çerçevesinde sebep olabileceği çevresel zararları önlemek veya aksi taktirde bunların neticelerini hafifletmek zorundadır.*

²² Fransa Çevre şartı'nın Türkçe'ye tercümesinde <http://www.verfassungen.de/> internet adresinde yer alan Almanca metin esas alınmıştır.

Madde 4: Her insan, yasalarda öngörülen şartlar çerçevesinde kendisinin neden olduğu çevresel zararların bertaraf edilmesine katkıda bulunmak zorundadır.

Madde 5: Mevcut bilimsel bilgiler çerçevesinde kesin bir şekilde öngörülemeyen ve çevre üzerinde ağır ve telafi edilemez bir şekilde tahribata neden olabilecek bir zararın varlığı durumunda, ilgili birimler yetkileri çerçevesinde ve ihtiyat ilkesi uyarınca zararın ortaya çıkmasını engellemek amacıyla, risk değerlendirme usulünün uygulama alanı bulması ve elverişli ihtiyati önlemlere başvurulması için çaba göstermek zorundadır.

Madde 6: Kamu sektörü tarafından yürütülen politikalar, sürdürülebilir bir kalkınmayı teşvik etmelidir. Bu amaçla kamu sektörü, çevrenin korunması ve geliştirilmesi ile ekonomik büyüme ve sosyal gelişmeyi uyumlu hale getirmelidir.

Madde 7: Her insan, yasalarda öngörülen şartlar ve sınırlar çerçevesinde kamusal makamların elinde bulunan çevresel bilgilere erişim hakkına ve çevre üzerinde etki doğurabilecek nitelikteki kamusal kararların hazırlanış sürecine katılma hakkına sahiptir.

Madde 8: Çevrenin korunması konusundaki eğitimin bu şartta yer alan hak ve yükümlülüklerle katkıda bulunması gereklidir.

Madde 9: Araştırma ve inovasyonların çevrenin korunması ve geliştirilmesine katkıda bulunması gereklidir.

Madde 10: Bu şart, Fransa için Avrupa Birliği ve uluslararası düzeydeki faaliyetleri bakımından bir kılavuz işlevine sahiptir.”

Metninden kolayca anlaşılacağı üzere, Fransa Çevre Şartı çevrenin korunmasına yönelik fevkalade önemli anayasal düzenlemelere yer vermektedir. Giriş kısmında vurgulanan hususların arz ettiği önem dışında, herkesin dengeli ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının olduğunun belirtilmesi suretiyle 1. maddede çevre hakkının anayasal düzeyde bir temel hak hüviyetine büründüğüne dikkat çekmek gerekir. 2. maddede ise, her insanın çevrenin korunmasına ve iyileştirilmesine katkıda bulunmakla yükümlü olduğu belirtilmiş, böylece çevrenin korunmasının yalnızca devlet tarafından gerçekleştirilecek bir ödev olmadığı ortaya konmuştur. Bunların haricinde, 3. maddede önleme ilkesine, 4. maddede ise kirleten öder ilkesine ilişkin hükümlere yer verildiği göze çarpmaktadır. Çevre hukukunun temel ilkelerinden bir diğeri olan ihtiyat

ilkesi ise, şartın 5. maddesinde ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca, şartın 6. maddesinde sürdürülebilir kalkınma ilkesine yer verilmiş; 7. maddede ise çevresel bilgilere erişim hakkı ve çevresel karar alım süreçlerine katılım bağlamında önem arz eden hükümler öngörülmüştür. Bu açıklamalar ışığında, herkes için bir çevre hakkı öngörmenin yanı sıra Fransa Çevre Şartı'nın, modern çevre koruma politikalarının temel esasları niteliğinde olan çevre hukukunun temel ilkelerini anayasal norm haline getirdiğini ifade etmek gerekir. Ayrıca, bu şartın anayasal bir metin olduğunun kabulü ile 4 Ekim 1958 tarihli Fransız Anayasası'nın ekolojik bir anayasa olma yolunda önemli bir mesafe kaydettiğini ilave etmek gerekir.

4.2.2. Avrupa Birliği Kurucu Antlaşmaları

Çevre hukukunun temel ilkelerine anayasal metinlerde yer verilmesi konusunda ikinci olarak Avrupa Birliği'nin kurucu antlaşmalarında yer alan hükümlere değinmek gerekir. Bu bağlamda belirtilmesi gereken ilk husus, Avrupa Birliği'nin Çalışma Usulüne İlişkin Antlaşma (ABÇUİA) ve Avrupa Birliği Antlaşması'nın (ABA) Avrupa Birliği'nin temel kurucu metinleri olduğudur. Dolayısıyla bu antlaşmaların Avrupa Birliği'nin bir bakıma anayasası niteliğinde olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca bu iki antlaşma, Avrupa Birliği'nin hukuk düzeni içinde Birliğin birincil hukukunu oluşturmakta, Birlik hukuk düzeninin tabi olduğu normlar hiyerarşisinde en üst basamakta yer almakta ve bilhassa tüzük ve yönergelerden oluşan Birliğin ikincil hukukunun dayandığı hukuki zemini teşkil etmektedir. Dikkat çekilmesi gereken diğer bir nokta, Avrupa Birliği hukukunun Avrupa Birliği üyesi ülkelerin ulusal hukuklarının şekillenmesinde günümüzde birinci derecede belirleyici olduğudur. Bu belirleyici etki, bilhassa çevrenin korunmasına ilişkin ulusal düzenlemelerde göze çarpmaktadır. Zira, üye devletlerin çevrenin korunmasına ilişkin ulusal düzenlemelerin büyük bir kısmı Avrupa Birliği'nin bu konuda kabul ettiği düzenlemeleri esas almaktadır. Bunun haricinde, bir çatışma durumunda Avrupa Birliği hukukunun normlar hiyerarşisinde yeri ne olursa olsun kendisi ile çelişen tüm ulusal hukuk normlarının üstünde olduğunu ve ulusal hukuk düzenlemelerinin kural olarak Birlik hukukuna uygun bir şekilde yorumlanması gerektiğini belirtmek gerekir. Bu açıklamalardan hareketle, Avrupa Birliği'nin hukuk düzeni kapsamında temel norm olmaları nedeniyle kurucu antlaşmalarda yer alan hükümlerin Birliğin kabul ettiği hukuki düzenlemelerin temel dayanağı olmanın yanı sıra, üye devletlerin ulusal düzenlemelerine yön ve şekil verdiğini ifade edebiliriz.

Avrupa Birliği'nin temel hukuki metinleri niteliğinde olan ABÇUİA ve ABA'nın farklı yerlerinde çevrenin korunmasına ilişkin hükümlere rastlamak mümkündür. Bu düzenlemeler arasında en önemlileri, ABÇUİA'nın *Çevre* adını taşıyan Başlık XX'sinde 191, 192 ve 193. maddelerde yer almaktadır. Konumuz bağlamında önem taşıması vesilesiyle, bu düzenlemelerden yalnızca 191. madde üzerinde durulacaktır. ABÇUİA'nın 191. maddesinde, Birliğin çevre politikasının hedefleri, ilkeleri ve çevre politikası alanındaki uluslararası işbirliği düzenlenmiştir. Avrupa Birliği'nin çevre politikası ve hukukunun genel çerçevesini belirleyen ABÇUİA'nın 191. maddesi şu şekildedir:

“1. Birliğin çevre alanındaki politikası aşağıdaki hedeflerin izlenmesine katkıda bulunur:

- *Çevre kalitesinin muhafaza edilmesi, korunması ve iyileştirilmesi,*
- *İnsan sağlığının korunması,*
- *Doğal kaynakların itinalı ve rasyonel kullanımı,*
- *Özellikle iklim değişikliği ile mücadele edilmesi ve çevrenin evrensel veya bölgesel sorunlarına karşı koymayı hedefleyen tedbirlerin uluslararası düzeyde geliştirilmesi.*

2. Çevre alanındaki Birlik politikası, Birliğin farklı bölgelerindeki durumların çeşitliliğini dikkate alarak, yüksek seviyede bir koruma hedefler. Bu politika, ihtiyat ve önleme ilkelerine, çevresel zararın öncelikle kaynağında giderilmesi ve kirleten öder ilkelerine dayanır.

Bu bağlamda çevre koruma gereksinimlerine cevap veren uyumlulaştırma tedbirleri, uygun hallerde üye devletlere Birliğin denetim prosedürüne tabi olarak ekonomik olmayan çevresel sebeplerle geçici tedbirler alma izni veren bir korunma hükmü içerir.

3. Birlik, çevre alanındaki politikasını oluştururken şu unsurları dikkate alır:

- *Mevcut bilimsel ve teknik veriler,*
- *Birliğin farklı bölgelerinin çevre koşulları,*
- *Faaliyette bulunmanın veya bulunmamanın ortaya çıkarabileceği fayda ve maliyetler,*
- *Birliğin bir bütün olarak ekonomik ve sosyal kalkınması ve bölgelerinin dengeli kalkınması.*

4. Birlik ve üye devletler kendi yetkileri çerçevesinde üçüncü devletler ve yetkili uluslararası örgütlerle işbirliği yapar. Birliğin işbirliği yöntemleri, Birlik ve ilgili üçüncü taraflar arasında antlaşmaların konusunu oluşturur.

Bir önceki paragraf, üye devletlerin uluslararası kuruluşlarla görüşmelerde bulunma ve uluslararası anlaşmalar akdetme yetkisine halel getirmez.”

ABÇÜİA'nın 191. maddenin metni göz önünde bulundurulduğunda, 1. fıkrada Avrupa Birliği çevre politikasının hedefleri olarak, çevre kalitesinin muhafaza edilmesi, korunması ve iyileştirilmesi, insan sağlığının korunması, doğal kaynakların itinalı ve rasyonel kullanımı, iklim değişikliği ile mücadele edilmesi ve çevrenin evrensel veya bölgesel sorunlarına karşı koymayı hedefleyen tedbirlerin uluslararası düzeyde geliştirilmesine yer verildiği görülür.²³ Aynı maddenin 3. fıkrasında ise, Avrupa Birliği çevre politikasının oluşturulurken mevcut bilimsel ve teknik verilerin, farklı bölgelerinin çevre koşullarının, eylemde bulunmanın veya bulunmamanın ortaya çıkarabileceği fayda ve maliyetlerin dikkate alınacağı ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra 4. fıkrada, Birlik ve üye devletlerin çevrenin korunması konusunda üçüncü devletlerle antlaşmalar akdedebileceği ve işbirliğine gidebileceği belirtilmiştir.²⁴ Konumuz bağlamında önem arz eden asıl düzenleme olan 2. fıkrada ise, Avrupa Birliği çevre politikası ve hukukuna esas teşkil eden ilkeler sayılmıştır. Bu ilkeler, yüksek seviyede koruma ilkesi, ihtiyat ilkesi, önleme ilkesi, kaynaktan önleme ilkesi ve kirleten öder ilkesi olarak sıralanabilir.²⁵ ABÇÜİA'nın 191. maddesinin 2. fıkrasında zikredilen bu ilkelerin haricinde, “Çevrenin korunması gereklilikleri, özellikle sürdürülebilir bir kalkınmayı sağlamak amacıyla Birlik politika ve tedbirlerinin belirlenmesi ve uygulanmasıyla bütünleştirilmelidir.” hükmüne yer veren ABÇÜİA'nın 11. maddesinin entegrasyon ilkesine yer verdiği göze çarpmaktadır. Bunun dışında, çevre hukukunun önemli bir diğer ilkesi olan sürdürülebilir kalkınma ilkesine değinen hükümlere ABÇÜİA'nın 11. maddesinde, ABA'nın giriş kısmının 9. paragrafında, ABA'nın 3. maddesinin 3 ve 5. fıkralarında, ayrıca ABA'nın 21. maddesinin 2. fıkrasının d) ve f) bentlerinde rastlamak mümkündür. Bu doğrultuda örneğin ABA'nın 3. maddesinin 3. fıkrasında, “Bir iç pazar kuran Birlik, dengeli iktisadi büyüme ve fiyat istikrarı, yüksek düzeyde rekabetçi sosyal piyasaya ekonomisi, tam istihdam,

²³ Bu konuda bkz. *Epiney*, s. 95 vd.; *Jans/von der Heide*, s. 27 vd.; *Meßerschmidt*, s. 264 vd.

²⁴ Bu hususta bkz. *Jans/von der Heide*, s. 45 vd.

²⁵ Bu konuda daha ayrıntılı bkz. *Meßerschmidt*, s. 279 vd.; *Epiney*, s. 97 vd.; *Jans/von der Heide*, s. 34 vd.

sosyal ilerlemeye ve çevrenin yüksek düzeyde korunması ve iyileştirilmesine dayanan Avrupa'nın sürdürülebilir kalkınması için çaba gösterir." ifadesine yer verilmiştir.

Bu bağlamda, yüksek seviyede koruma ilkesi, ihtiyat ilkesi, önleme ilkesi, kaynaktan önleme ilkesi, kirleten öder ilkesi, entegrasyon ilkesi ve sürdürülebilir kalkınma ilkesinin, Avrupa Birliği'nin çevre politikası ve hukukunun temel taşlarını oluşturduğunu ifade etmek gerekir. Avrupa Birliği'nin 191. maddenin 1. fıkrasında ifadesini bulan çevre politikası hedefleri erişilmek istenen nihai sonuçları belirlerken, bu yedi ilke bu hedeflere ulaşılabilmesi için başvurulması gereken yöntem ve araçları ortaya koymaktadır. Bu ilkeler ayrıca, yalnızca politik nitelikte program ilkeler olmayıp, aksine hukuki bağlayıcılığa sahiptir.²⁶ Bu nedenle bu ilkelere aykırı tasarruflar, Avrupa Birliği yargı organları nezdinde iptal davalarına konu edilebilir.²⁷ Nitekim Avrupa Birliği'nin en üst düzey yargı organı olan Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD) da çeşitli davalarda verdiği kararlarda,²⁸ bu ilkelerin Birlik çevre politikası ve hukukuna temel oluşturan ve yön veren hukuken bağlayıcı ilkeler olduğunu belirtmiştir. Diğer bir husus, Avrupa Birliği çevre hukuku ilkelerinin Birlik organları için bağlayıcı nitelikte olduğu ve Birliğin tüm organları için yönlendirici bir kılavuz işlevi gördüğüdür. Bu bağlamda Birliğin gerek yasa gerekse de yargı organları, faaliyetlerini yürütürken bu ilkeleri sıkı bir şekilde gözetmelidir. Avrupa Birliği çevre politikası ve hukuku ilkeleri yönlendirici niteliklerinin yanı sıra, Birlik organlarının eylem ve tasarruflarına hukuki bir dayanak oluşturmaktadır. Bu ilkeler ayrıca, Birliğin ikincil hukuk niteliğindeki çevre mevzuatının yorumlanmasında kıstas işlevi görmektedir.

5. Ara Sonuç

Buraya kadar yaptığımız açıklamalar ve farklı anayasal metinlerde yer alan düzenleme biçimlerinden hareketle, ülkemiz için hazırlanabilecek yeni bir anayasada çevrenin korunması konusunda çağımızın gerekliliklerini sıkı bir şekilde dikkate alan bir temel norma yer verilmesinin büyük bir önem taşıdığını ifade etmek gerekir. Anayasada yer alacak bu tür bir temel düzenlemede öncelikle, herkesin insan onuruna yaraşır sağlıklı, temiz ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğunun ifade edilmesi birçok açıdan fay-

²⁶ *Epiney*, s. 114; *Appel*, NVwZ 2001, s. 395.

²⁷ *Epiney*, s. 114; *Calliess*, EG-Umweltrecht, in: Hansmann, Klaus/ Sellner, Dieter (Hrsg.): Grundzüge des Umweltrechts, 3. Auflage, Berlin 2007, N. 70.

²⁸ Karş. EuGH, Rs. C-84/5, 1998, I- s. 4301; Rs. C-9/00, 2002, I- s. 3533.

dalı görünmektedir. Bununla birlikte, anayasada herkes için bir çevre hakkı öngören bu tür bir soyut düzenlemenin tek başına yeterli olmadığını, çevre hakkının hayata geçirilmesine yönelik olarak anayasanın farklı hükümlerinde ayrıca halkın çevresel bilgilere erişimini, çevresel karar alım süreçlerine katılımını ve yargısal birimlere başvurusunu güvence altına alan düzenlemelere yer verilmesi gerektiğini belirtmek gerekir. Çevre hakkını destekleyici bu tür hakların anayasada öngörülmesinin dışında, çevresel bilgilere erişim, çevre ile ilgili kararlara halkın katılımı ve çevre ile ilgili meselelerde yargıya başvuru konularında ayrıntılı hükümlere yer veren Aarhus Sözleşmesi'ne ülkemizin taraf olması birçok açıdan önem arz etmektedir.²⁹ Anayasada çevre hakkına yer veren bir temel düzenlemede ayrıca, çevrenin korunmasının ve geliştirilmesinin devletin ve yurttaşların ödevi olduğuna işaret eden bir hükmün öngörülmesinin birçok bakımdan faydalı olacağını belirtmek gerekir.

Çevre koruma ödevinin içeriğinin somutlaştırılması açısından ise, bu tür bir temel düzenlemede çevre hukukunun temel ilkelerine yer verilmesi fevkalade önem taşımaktadır. Bu bağlamda, çevrenin korunması konusunu ele alan esas anayasal düzenlemede sürdürülebilir kalkınma ilkesi, ihtiyat ilkesi, kirleten öder ilkesi, önleme ilkesi, katılım ilkesi, entegrasyon ilkesi, işbirliği ilkesi ve kaynakta önleme ilkesine açıkça yer veren veya bu ilkelere atıfta bulunan hükümlere yer verilmesi birçok bakımdan faydalı neticeler doğuracaktır. Bu konuda, özellikle Fransa Çevre Şartı'nda ve Avrupa Birliği kurucu antlaşmalarında yer alan düzenlemelerin örnek alınması olanaklı görünmektedir. Modern bir çevre koruma politikasının temel yapı taşlarını oluşturan bu ilkelere anayasal bir normda yer verilmesi, ülkemizde etkin bir ulusal çevre politikasının genel çerçevesinin belirlenmesi haricinde, bu ilkelerin çevre ile ilgili düzenlemelerin hazırlanması sürecinde göz önünde tutulmasını ve yargı organları dahil olmak üzere tüm kamu makamları için yönlendirici olmasını sağlayacaktır. Çevre hukukunun temel ilkelerine anayasal nitelik kazandırılması, çevrenin korunması yolundaki girişimlere hiç kuşkusuz ciddi bir katkı sunacaktır.

6. Anayasada Yer Alabilecek Diğer Hususlar

Sağlıklı, temiz ve dengeli bir çevrenin insanın ve diğer canlıların en temel hakkı olan yaşam hakkının bir ön koşulu olduğu gerçeği, çevrenin ko-

²⁹ Aarhus Sözleşmesi konusunda daha ayrıntılı olarak bkz. *Güneş*, GÜHFD 2010, C. XIV, S. 1, s. 299 vd.

runmasına ilişkin düzenlemelerin anayasal metinlere alınmasını gerekli kıldığı açıktır. Değişik ülkelerin farklı nitelikteki koşul ve tercihleri ise, çevrenin değişik ülkelerin anayasalarında farklı biçimlerde ele alınması sonucunu doğurmuştur. Bununla birlikte ülkemiz için hazırlanabilecek yeni bir anayasada, çevrenin korunmasına ilişkin temel bir düzenleme çatısı altında, a) herkesin sağlıklı, temiz ve dengeli bir çevrede yaşam hakkına sahip olduğunun, b) çevrenin korunması ve geliştirilmesinin yurttaşların ve devletin müşterek ödevi olduğunun ve c) çevrenin korunması ödevinin yerine getirilmesi sürecinde çevre hukukunun temel ilkelerinin dikkate alınacağını ifade edilmesinin yararlı olacağı açıktır. Bu tarz bir temel norm haricinde, çevrenin korunmasına ilişkin diğer bazı hususlara da anayasada yer verilmesi faydalı görünmektedir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, ülkemizin sahip olduğu eşsiz doğal zenginlikler ve kültürel mirasın korunması gerekliliği karşısında 1982 Anayasası'nın 63. maddede yer verdiği düzenleme yetersiz kalmaktadır.³⁰ Yeni anayasada, ülkemizin sahip olduğu tarihi, kültürel ve doğal varlıkların ve değerlerin korunmasının devletin ve vatandaşların ödevi olduğunun ve devletin tüm birimleri ile bu varlık ve değerleri korumak ve geliştirmek için çaba sarf etmekle yükümlü olduğunun belirtilmesi yararlı olacaktır. Anayasada tarihi, kültürel ve doğal varlık ve değerlerin korunmasının kamu yararının bir gereği olduğunun ve kamu yararını gerçekleştirmeye yönelik projelerin (örn. hidroelektrik santralleri, otobanlar v.s.) hayata geçirilmesinde bu hususun göz önünde bulundurulacağının öngörülmesi, Hasankeyf, Alliano, Fırtına Vadisi ve Loç Vadisi gibi tarihi, kültürel ve doğal zenginliklerimizin korunmasına ciddi bir katkı sunabilecektir. Bu bağlamda, kamu yararının ekonomi, refah, sağlık, milli güvenlik vs. ile ilgili yönleri olan bir kavram olduğunun ancak bu kavramın tanımlanmasında ekolojik gereklerin de dikkate alınması gerektiğine ilişkin bir hükmün anayasaya ilave edilmesi isabetli olacaktır.

Ormanların korunmasına ilişkin hükümler, çevrenin korunması bağlamında yeni bir anayasada yer alması gereken diğer bir düzenleme kategorisini oluşturmaktadır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, 1982 Anayasası'nın 44, 169 ve 170. maddelerinde ormanların korunmasına yönelik çok önemli hükümlere yer verilmiştir. Bununla birlikte, orman yangınları, yerleşim amaçlı orman

³⁰ 1982 Anayasası'nın 63. maddesinin metni şu şekildedir: “Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alır. Bu varlıklar ve değerlerden özel mülkiyet konusu olanlara getirilecek sınırlamalar ve bu nedenle hak sahiplerine yapılacak yardımlar ve tanınacak muafiyetler kanunla düzenlenir.”

işgalleri, ormanlardan ölçüsüz yararlanma, orman arazilerinde yürütülen turizm ve madencilik faaliyetlerinin, ülkemizin sahip olduğu en önemli doğal zenginliklerden birini oluşturan ormanların varlığına yönelmiş ciddi tehditler olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Kamuoyunda 2B arazileri olarak da bilinen orman vasfını kaybetmiş hazine arazilerin satımı bakımından “önce talan, sonra af” mantığını hayata geçirecek yasal düzenlemelere engel olacak bir hükme anayasada yer verilmesi uygun olacaktır.

Ormanların korunması ile yakından alakalı diğer bir konu, biyolojik çeşitliliğin korunmasıdır. Ülkemiz, gerek flora gerekse de fauna açısından çok büyük bir zenginliğe sahiptir. Türkiye, bilhassa üç farklı bitki coğrafyasının birleştiği noktada olması nedeniyle çok önemli bir bitkisel zenginliğe sahiptir. Ülkemizde yaklaşık olarak 9.000 bitki türü vardır. Bu bitki türlerinin takriben 3.000 tanesi ise endemiktir, yani Türkiye’ye hasır.³¹ Buna mukabil tüm Avrupa kıtasında, 2.750 tanesi endemik olmak üzere 12.000 bitki türünün yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye’nin bitkisel zenginlik bakımından Avrupa kıtası ile kıyaslanabilecek seviyede olduğu görülür. Sahip olduğumuz bu zenginliğin korunması ve geliştirilmesi amacıyla, anayasada biyolojik çeşitliliğin korunmasına değinen bir hükme yer verilmesi faydalı olacaktır.

Burada dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus, anayasada hayvanların korunmasına ilişkin bir hükme de yer verilebileceğidir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Hayvanları Koruma Kanunu’nun 24 Haziran 2004 tarihinde kabul edilmesi hayvanların korunması konusunda ülkemizde önemli bir hukuki gelişme olarak görülmelidir. Ancak, anayasada hayvanların korunmasına ilişkin bir hükme yer verilmesi, yasal düzenlemelere anayasal bir dayanak oluşturabileceği gibi, hayvanların rahat yaşamasını, hayvanlara iyi ve uygun muamele edilmesini, hayvanların acı, ıstırap ve eziyet çekmelerine karşı korunmasını, her türlü mağduriyetlerinin önlenmesini sağlamak adına temel bir güvence olacaktır. Nitekim, Almanya, İsviçre, Lituanya ve Brezilya gibi birçok ülkenin anayasasında hayvanların korunmasına ilişkin hükümlere rastlamak olanaklıdır.

Değnilmesi gereken diğer bir nokta, çevre sorunları ve çevresel kirliliğin sınıraşan olgular olması nedeniyle çevrenin korunmasına ilişkin ulusal

³¹ Bu konuda bkz. *Demirayak*, *Biyolojik Çeşitlilik-Doğa Koruma ve Sürdürülebilir Kalkınma*, s. 5 vd.

girişimlerin tek başına yeterli olmadığı, aksine bu alanda uluslararası bir işbirliğinin gerekli olduğudur. Bilhassa küresel niteliği ön plana çıkan çevre sorunlarının çözümü tüm devletlerin ortak sorumluluk bilincine dayanan bir işbirliği anlayışı çerçevesinde hareket etmesini gerekli kılması ise, çevrenin korunmasında uluslararası antlaşmaların önemini artırmaktadır. Bu bağlamda, yeni anayasada ülkemizin çevrenin korunmasına yönelik uluslararası çalışmalara aktif olarak katılmasını ve uluslararası çevre antlaşmalarına taraf olmasını teşvik edecek hükümlere yer verilmesi isabetli görünmektedir. Bunun haricinde, insan yaşamını tehdit eden önemli bir çevre sorunu niteliğinde olan küresel ısınma olgusuna Avrupa Birliği kurucu antlaşmalarında olduğu gibi atıfta bulunulması ve ülkemizin çevre, enerji, sanayi, kalkınma vs. politikalarının tespitinde küresel ısınmanın dikkate alınacağıının ifade edilmesi yararlı olacaktır.

Son olarak, ulusal enerji politikamızı ele alan anayasal bir düzenlemede çevrenin korunması gereğine dikkat çekilmesi ve daha az bir çevresel kirliliğe neden olan enerji kaynaklarına öncelik verileceğinin ifade edilmesi yerinde olacaktır. Bu bağlamda, muhtelif enerji kaynakları arasında yenilenebilir enerji kaynaklarına öncelik veren veya bu tür enerji kaynakları için ulusal düzeyde teşviklerin öngörüleceğini belirten bir düzenleme de anayasaya eklenebilir. Yakın zamanda Japonya'nın Fukuşima kentinde meydana gelen nükleer felaket nedeniyle tekrar dünya gündemine oturan nükleer enerji konusunda ise, yeni anayasada ihtiyatlı hükümlere yer verilmesi faydalı görünmektedir.

Kaynakça

- Appel, Ivo: Europas Sorge um Vorsorge, NVwZ 2001, s. 395 vd.
- Calliess, Christian: EG-Umweltrecht, in: Hansmann, Klaus/ Sellner, Dieter (Hrsg.): Grundzüge des Umweltrechts, 3. Auflage, Berlin 2007
- Caspar, Johannes: Europäisches und nationales Umweltverfassungsrecht, in: Koch, Hans-Joachim (Hrsg.): Umweltrecht, 3. Auflage, München 2010
- Demirayak, Filiz, Biyolojik Çeşitlilik- Doğa Koruma ve Sürdürülebilir Kalkınma, (http://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/vizyon2023/csk/EK-14.pdf)
- Epiney, Astrid: Umweltrecht in der Europäischen Union, 2. Auflage, Köln 2005
- Frenz, Walter: Europäisches Umweltrecht, München 1997
- Güneş, Yusuf/ Coşkun, Aynur A.: Çevre Hukuku, İstanbul 2004
- Güneş, Ahmet M.: Aarhus Sözleşmesi üzerine Bir İnceleme, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 2010, C. XIV, s. 299 vd.
- Güneş, Ahmet M.: Alman Çevre Hukukunun Anayasal Çerçevesi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 2009, S. 4, s. 777 vd.
- Heselhaus, Sebastian: Verfassungsrechtliche Grundlagen des Umweltschutzes, in: Hansmann, Klaus/ Sellner, Dieter (Hrsg.): Grundzüge des Umweltrechts, 3. Auflage, Berlin 2007
- Hoppe, Werner/ Beckmann, Martin/ Kauch, Petra: Umweltrecht, 2. Auflage, München 2000
- Jans, H. Jan/ von der Heide, Ann-Katrin: Europäisches Umweltrecht, Groningen 2003
- Kaboğlu, İbrahim: Özgürlükler Hukuku, 3. Bası, İstanbul 1996
- Kaboğlu, İbrahim: Çevre Hakkı, 3. Baskı, Ankara 1996
- Kloepfer, Michael: Umweltrecht, 3. Auflage, München 2004
- Kloepfer, Michael: Umweltschutzrecht, München 2008
- Kröger, Detlef/ Klauf, Ingo: Umweltrecht, Berlin 2001

- Meßerschmidt, Klaus: Europäisches Umweltrecht, München 2011
- Orth, Erika Elisabeth: Umweltschutz in den Verfassungen der EUMitgliedstaaten, NuR 2007, s. 229 vd.
- Ruch, Alexander: Umweltrecht, Zürich 2006
- **Schmidt, Reiner/ Kahl, Wolfgang:** Umweltrecht, 7. Auflage, München 2006
- Schwartmann, Rolf: Umweltrecht, Heidelberg 2006
- Sparwasser, Reinhard/ Engel, Rüdiger/ Voßkuhle, Andreas: Umweltrecht, 4. Auflage, Heidelberg 2003
- Storm, Peter-Christoph: Umweltrecht, 9. Auflage, Berlin 2010
- Thym, Daniel: Umweltschutz in den Verfassungen der EUMitgliedstaaten, NuR 2000, s. 557 vd.
- Turgut, Nühket Y.: Çevre Politikası ve Hukuku, Ankara 2009
- Turgut, Nühket: Çevre Hukuku, 2. Bası, Ankara 2001

BOŞ